

*Томусяк Л. М.,**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри сучасної української мови**Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

ГРАМАТИЧНА ТРАНСПОЗИЦІЯ ЯК ЗАСІБ ЕКСПРЕСИВНОСТІ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ Ю. ФЕДЬКОВИЧА Й О. КОБИЛЯНСЬКОЇ)

Анотація. У статті розглянуто дієслівну транспозицію часових форм як засобів експресивності у художньому тексті (на матеріалі творів буковинських письменників другої половини XIX – початку XX ст. Ю. Федьковича й О. Кобилянської).

Мовленнєва експресія є складною лінгвостилістичною категорією, виявом якої є посилені виразність повідомлюваного, й спирається вона на цілий комплекс соціальних, психологічних і внутрішньомовних факторів. Елементи тексту з підвищеною експресивністю слугують цілям авторської комунікації: вони активізують увагу читача, не дають знижуватися встановленому рівню спілкування, містять імпульс до подальшого сприйняття тексту, а також дають змогу авторові викликати великий спектр емоцій у реципієнта, досягти емоційних ефектів, що відповідають його намірам.

Грамактична транспозиція часових форм властива розмовному мовленню. У мові художнього твору усне мовлення персонажів оброблене автором, тому будь-які елементи розмовності набувають певної ваги, зумовленої авторськими інтенціями. Вони містять у таких випадках відтінки експресії і надають мовленню характеру «справжнього», правдивого, імітують розмовність, що робить читача учасником художньої комунікації. При імітації усні розмовні побудови у мові художнього тексту стають стилістично маркованими і чинять вплив на читача.

Аналіз функційної транспозиції дієслівних форм часу на основі творів Ольги Кобилянської й Юрія Федьковича доводить вагомий експресивний потенціал темпоральних транспозитивів і засвідчує, що у художньому описі зображеної дійсності роль мовця-оповідача є дуже важливою, адже саме він творчо «пропускає» через свою свідомість описувані ним події й використовує ті мовні засоби, які, на його думку, максимально відтворюють його задум, не залишають читача байдужим. У наративно-оповідній структурі художнього тексту мовне багатство і творчий підхід до його використання виступають єдиним знаряддям естетично оформленої манери розповіді.

Ретроспективний авторський погляд на події призводить до відповідної стилістичної обробки часової перспективи. Явище недиференційованого вживання часів є типологічною рисою епічного жанру, що походить з мовленнєвої ситуації спонтанного відображення дій, які відбуваються в присутності спостерігача-мовця.

Ключові слова: грамактична категорія, темпоральність, часова форма, грамактична транспозиція, експресивність, образність.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Художній текст як комунікативно-спрямований вербаль-

ний твір є носієм ідейно-естетичної інформації, результатом естетичного освоєння зображеної дійсності відповідно до авторського задуму. Естетична інформація, метафоричність, образність, зображально-виражальна функція детермінують експресивно-образну структуру художнього тексту. Будь-які мовні засоби експресивності, крім основного семантичного змісту, мають ще й емоційне чи оцінне навантаження.

Експресія посилює виразність художнього мовлення. Рівень використання експресивних мовних одиниць пов'язаний з функційним спрямуванням мови, з їх роллю в структурі тексту, з вираженням авторського задуму. Безперечно, елементи тексту з підвищеною експресивністю слугують цілям авторської комунікації: вони активізують увагу читача, не дають знижуватися встановленому рівню спілкування, містять імпульс до подальшого сприйняття тексту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з досліджуваної теми. У працях сучасних лінгвістів простежується все більший інтерес до особливостей функціонування мовних одиниць, які є виразниками експресії в художньому тексті. Незважаючи на те, що питання експресивності було об'єктом численних досліджень мовознавців і цей термін є поширеним і загальноприйнятим, не існує наразі одностайного погляду на його природу й лінгвістичний статус. Зокрема, питання мовної експресії піднімали й аналізували у наукових розвідках С. Єрмоленко, Н. Гуїванюк, А. Загнітко, В. Чабаненко, І. Чередниченко та багато ін. Більшість мовознавців досліджують мовні засоби експресії в аспекті системи лінгвоструктурного й функційно-динамічного плану, тобто розглядають експресивні засоби здебільшого в контексті, де вони яскраво корелюють із нейтральними з погляду стилістики мовними одиницями й виконують виразову функцію. Виразність мовних засобів є інтегральною властивістю мовлення. Однак, зокрема, В. Чабаненко акцентує, що експресія – це не лише виразність, а й «інтенсифікація виразності, це збільшення впливової сили сказаного», експресія – це «надання йому особливої психологічно мотивованої піднесеності» [1, с. 7].

С. Єрмоленко підкреслює, що експресивність в українській мові пов'язана з явищами, які вміщують семантичні відтінки невимусненого, розмовного мовлення. Експресивну функцію в тексті здатні виконувати будь-які мовно-виражальні засоби, не дивлячись на усталені прийоми досягнення експресивності, такі як тропи та фігури [2, с. 134].

Різноманітність дефініцій і проблема розрізнення понять «експресія», «експресивність», «емоційність» обумовлені різними поглядами дослідників та неможливістю виокремлення

єдиного варіанту. Мові загалом притаманна експресивність, у межах якої вона виконує емотивно-конотативну й експресивну функції. Експресивність, із одного боку, формується мовною нормою (як семантична категорія), а з іншого (як стилістична категорія) – відхиленням від норми, що має функційний, структурний і семантичний характер. Експресивними можуть бути різнорівневі (фонетичні, лексичні, морфологічні, синтаксичні тощо) одиниці художньої мови, диференційними ознаками яких є логічно-емоційне підсилення як наслідок формальних і семантичних трансформацій порівняно з узуальними одиницями мови. Таким чином, мовна одиниця є експресивною, коли вона вжита в експресивно-стилістичній функції, що суміщує в собі власне лінгвістичне з художньо-образним, емотивним, естетичним.

У нашому дослідженні в основу покладено дефініцію В. Чабаненка, який уважає, що експресивністю є підсилена інтенсифікована виразність, така психологічно й соціально мотивована властивість мовного знака або явища, яка підтримує загострену увагу читача чи слухача, активізує мислення, викликає почуттєву напругу [3].

Метою дослідження є аналіз функційно-прагматичного навантаження граматичних транспозитерів категорії часу та їх вплив на образно-експресивне тло художнього тексту.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогодні остаточно не визначеним є перелік засобів граматичного ладу мови, які у художньому тексті можуть стати носієм експресивної думки. Предметом нашої уваги є явище морфологічної транспозиції дієслівної категорії часу, актуалізація якого в акті комунікації створює ефект виділення цього явища щодо нейтрального варіанта і з'яви у нього експресивного потенціалу. «Граматичні категорії дієслова неоднаково відображають його семантико-граматичну природу. Найповніше її відбивають категорії часу і способу. Вони закріплені й у сфері синтаксису, бо характеризують речення з боку модальності та часу [4, с. 375].

Категорію часу необхідно трактувати з урахуванням як відображувальної функції мови, опосередкованої свідомістю, так і самого процесу комунікації. Відображувальну функцію забезпечують насамперед референція і предикація. Предикативний процес завжди відбувається при продукуванні мовцем висловлень, тобто збігається в часі з комунікативним процесом. Дієслова є назвами дій або динамічної ознаки, становлення і тривання якої мовець сприймає як вияв процесуальності з властивою для неї часовою перспективою, яка пов'язана з моментом мовлення: дія збігається з моментом мовлення про неї або відбувається не водночас з моментом мовлення.

У сучасній українській мові дієслова мають значення чотирьох часів: теперішнього, майбутнього, минулого і давнього, які мають виразну семантику й морфологічні ознаки. Однак у вживанні дієслівних форм часу широко представлене явище функційної транспозиції. Воно полягає у тому, що у відповідних контекстах часові форми втрачають свої первинні категорійні функції й семантику й набувають вторинних значень. Таке переосмислення форм, першоджерелом якого виступає насамперед багате на експресивні засоби і модельні характеристики усне мовлення, продуктивно використовують як стилістично-зображальний прийом у художніх текстах.

Здатність до транспонування в часових формах різна. Центральна позиція належить грамемам теперішнього часу,

для яких характерна внутрішня рухливість і зміна семантики. Основним граматичним значенням форм теперішнього часу є вираження дії, яка одночасна з моментом повідомлення про неї. Це теперішній актуальний час, або власне-теперішній, який виконує свою пряму функцію й не містить ознаки експресії.

У канві художнього тексту форми теперішнього часу найбільш широко функціонують як невластиво-теперішній, неактуальний час для вираження процесу, стану, дії, що збігаються з моментом мовлення і водночас виходять за межі моменту мовлення. Такий час називають теперішнім розширеним, як-от: *Вузькі, майже невидимі стежки в'ються між золотистою пшеницею та шовково-шелестячою кукурудзою і ховаються незамітно в ті ліси; Гора біля гори стоять разом в німій величині, одягнені в смерекові ліси; Окрім цього великана, підіймається з піль ще кілька малих лісових оаз; Ходить, як та хмара, але на те не дивиться ніхто, ніхто її балакань не слухає* (З тв. О.Кобилянської). Такі часові форми вказують на дії, процеси, стани, які спрямовані в різні відтинки часу до і після моменту мовлення. Однак в контексті вони є актуалізованими у своїй не зовсім прямій функції, впливають на читача, переконуючи його у правдивості описуваного, автор є наче свідком розповіді, наближає оповідь до читача. Тому роль таких дієслів виходить за межі первинної темпоральної функції.

Частим явищем є вживання форм теперішнього часу у значенні інших часових форм. Найчастіше така граматична транспозиція пов'язана з перспективою плану майбутнього, тобто для вираження дії, яка неодмінно відбудеться в близькому майбутньому. Такі часові форми мають виразне експресивно-стилістичне забарвлення, оскільки містять відтінок розмовності. На значення майбутнього часу вказують темпоральні детермінанти, тобто часові конкретизатори, які займають початкову позицію у структурі речення. Вони експлікують часовий план мовлення у сприйнятті читача, допомагають авторові реалізувати намір якнайправдивіше відтворити ситуацію: *На другий день я їду до рапорту; За дві години Тодір убивається, готується; Через годину я кажу далі* (З тв. Ю.Федьковича.); *Другого дня їде він знов, а вона знов займе своє місце, пильно дивлячись на нього* (О.Кобилянська).

Форми теперішнього часу в значенні майбутнього функціонують також для вираження наказу виконати якусь дію: *Зараз ти їсиш, п'єш... я покладу тебе під зелений корч, – і їду на часок з гусьми на пасовисько. Розумієш?; Через два дні ти від'їжджаєш до своєї матері!; По обіді Ганнуса їде на савчанку!* (З тв. О.Кобилянської).

Форми теперішнього часу у значенні минулого виражають дію, яка відбувалася чи вже відбулася. В цьому значенні форми теперішнього часу служать засобом наближення до читача або слухача фактів, про які розповідає автор. Події минулого при передачі їх формами теперішнього часу ніби знову відбуваються в момент розповіді про них, пор.: *Одного дня, се було в грудні – повертаємося ми пополудні додому, а доходяча жінка, що обслуговувала нас, віддала нам білет від незнайомої якоїсь "пані", що приходила задля мешкання; Три дні тому все те сталося, й відтоді він дуріє, навіть у сні, бувало, бачить її* (З тв. О.Кобилянської); *А брат узав чудотворник у руки та читає коло стола наголос, бо неня дуже любила слухати, як він читає, часом так і задрімають солодко...; Люди, бувало, і дивуються, відки Павуна на такі видатки стає* (З тв. Ю.Федьковича).

Дієслова теперішнього часу, вжиті в значенні минулого, часто поєднуються з частками *було, бувало, буває*. Такі слова поширені в розповідній мові і надають дії значення повторюваності, а висловленню – розповідної модальності, як-от: *В мене діло, бувало, горить: загадав – та й зробив; Як вам, бувало, порошниці утираю та топірчик, то не дбаю, аби й до самого цісаря у старості; Ми змалечку зналися, бо нені наші щось були собі таки не чужі та й дуже обі навиділися, але ніхто вже так не любився, як мій брат з Ілашем, а я знов з Василем, – люди нам, було, дивуються* (З тв. Ю.Федьковича). Як бачимо, у цих випадках наявна опозиція плану комунікації й плану інформації. Такий прийом наближає події до читача чи слухача.

Основними граматичними значеннями форм майбутнього часу є вираження дії, яка відбудеться після моменту мовлення: *Хто не вірить, най лиш слухає, що розказуватиму; -Гай, гай! Будемо видіти, що він вам за чічку додому приведе! Ви перші будете собі з люті кулаки гризти! -Будемо видіти!* (Ю.Федьковича).

Як показують наші спостереження, майбутній час дієслів недоконаного виду вживається тільки з основним значенням. Тобто він зовсім не виступає в граматичній функції інших часових форм. Майбутній час дієслів доконаного виду може виражати постійний, не визначений у часі результат дії, тобто означає дію, яка має абстрактно-узагальнювальне значення, як-от: *Що посієш, те й пожнеш, сину; Люди зведуть і люди розведуть* (Ю.Федькович). Це значення, як бачимо, властиве висловлюванням, які є прислів'ями чи приказками і мають узагальнювальний характер.

Форми майбутнього часу можуть функціонувати у значенні теперішнього або минулого часу, коли називають дії, які повторюються, чергуються або слідує одна за одною. У таких випадках поряд з формами майбутнього часу вживані й дієслова у формі теперішнього або минулого часу, які є орієнтирами реального часового плану: *Вона сиділа мовчки на лаві під пічку і то кивала на його слова головою, то утирала долонею сльози, то встане до столу* (О.Кобилянська); *А брат з ватажними парубками то звуться, то почастують, то припліснуть, додаючи охоти гостям* (Ю.Федькович).

Форми майбутнього часу можуть називати минулу дію, що виникла несподівано, раптово. В такому випадку дієслово майбутнього часу вживається з часткою *як* і надає минулим подіям емоційно-експресивну оцінку, акцентуючи на інтенсивності дії: *Ілаш нічого не відповів, але як скочить з коня, як обійме бадіку, як стане цілувати! Аж мало що не перевернулися; А на се як зарує, як припаде до своїх синів, як стане цілувати. Господи милий, господи праведний!; А в хаті сяде собі кінці стола, зіпреться на руку, засумує, потемніє. А далі як устане, як удасться по лагах руками, як здіхне тяженько! – та й вийде, мов п'яний, надвір; Та й пішли. А Василь як вам засміється! Ще й сьогодні мені страшно від його сміху* (З тв. Ю.Федьковича).

У сполученні з дієсловами *було, бувало* грамами майбутнього часу виражають семантику минулого часу, надаючи мовленню більшої стилістичної виразності: *Як, бувало, зустрінешся з ними, то аж за очі вхопишся, так засяють!; Тому тото мій брат, бувало, скоро прийде неділя перед красним храмом, скличе з церкви всіх легінів до себе й дає їм порядок; Хоть Василь похопиться, бувало, щоби кого по-своєму побити, то Іван уже вирве йому залізною своєю рукою топорець з рук, а його возьме силою та поведе домів; Було, зійде місяць*

з зіроньками – Калинка викрадеться з хати да й уже у садочку, уже коло свого Марочка білявенького (З тв. Ю.Федьковича).

Форми майбутнього часу виражають і семантику заклику до виконання якоїсь дії. Спостерігаємо це у випадку, коли грамами майбутнього часу вжито у формі першої особи множини: *Хлопці, ще до опівночі поставмо, повибричуємося, як лицарі, плоски в дзьобні, калачі в бесаги, посідаємо собі на гарні сидлані коники та й гайда зустрічати сторонське парубоцтво; Чи підете ви самі на прощу до Сучави, чи підемо обоє! Підемо обоє* (Ю.Федькович).

Основним значенням минулого часу є вираження дії, яка відбувалася чи відбулася до моменту мовлення. У минулого часу транспозиційний потенціал найбільш обмежений. Форми минулого часу дієслів недоконаного виду не функціонують у значенні форм іншого часу, вони завжди виражають минулу дію як процес, не обмежений в часі її протікання. Минулий час дієслів доконаного виду означає дію, яка відбулася у певний момент, що минув раніше, ніж про нього розповідається. Форми минулого часу дієслів доконаного виду можуть набувати вторинних значень, вживаючись із семантикою інших часових форм. У цьому випадку такі дієслівні форми надають висловленню розмовного характеру, актуалізують дію, увиразнюють предикативно-інформативний центр текстового фрагмента, а відтак і всього художнього твору.

Форми минулого часу в значенні теперішнього чи майбутнього підкреслюють більшу ймовірність того, що дія чи намір діючої особи будуть неминуче здійснені: *Жінко, ми пішли!; Давай усі разом, узали!* (Ю.Федькович).

Крім дієвідмінюваних дієслів, у мовленні буковинських авторів досить поширеним є вживання дієслівних вигуків форм: *– Калина бух – до землі; Одной неділеньки сиділи собі обоє – одно в один бік дивилося, а друге в другий: нічичирк; Пташка раптом з гнізда ляп* (Ю.Федькович).

Дієслово “пронизане” вторинними часовими значеннями, які тісно переплітаються в його категоріях. За допомогою такого прийому автор надає описуваній дії чи стану експресивно-емоційної оцінки, наголошує на раптовості, повторюваності.

Аналіз функційної транспозиції дієслівних форм часу на основі творів Ольги Кобилянської й Юрія Федьковича доводить вагомий експресивний потенціал темпоральних транспозитивів і засвідчує, що у художньому описі зображуваної дійсності роль мовця-оповідача є дуже важливою, адже саме він творчо «пропускає» через свою свідомість описувані ним події й використовує ті мовні засоби, які, на його думку, максимально відтворюють його задум, не залишають читача байдужим. Це ті елементи, що виконують функцію навмисного впливу, зображувальності, актуалізації, увиразнення описуваного. Разом з тим вони творять образ автора-митця, його мовної особистості, відображають його світ, емоції, оцінки, тобто його картину світу. У наративно-оповідній структурі художнього тексту мовне багатство і творчий підхід до його використання виступають єдиним знаряддям естетично оформленої манери розповіді.

Висновки з дослідження. Отже, ретроспективний авторський погляд на події призводить до відповідної стилістичної обробки часової перспективи. Явище недиференційованого вживання часів є типологічною рисою епічного жанру, що походить з мовленнєвої ситуації спонтанного відображення дій, які відбуваються в присутності спостерігача-мовця.

Література:

1. Чабаненко В. А. Основи мовної експресії. К.: Вища шк., 1984. 167 с.
2. Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика: [монографія]. Київ : Наук. думка, 1982. 210 с.
3. Чабаненко В.А. Стилїстика експресивних засобів української мови: монографія. Запоріжжя: ЗДУ, 2002. 351 с.
4. Граматика сучасної української мови. Морфологія [автори: І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, С.О. Соколова; за ред. К.Г. Городенської]. К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
5. Кобилянська О. Твори. Ужгород : Карпати, 1988. 501 с.
6. Федькович Ю. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Листи. К.: Наук.думка, 1985. 573 с.

Tomusiak L. Grammatical transposition as a means of expressiveness of a literary text (based on the works of Yurii Fedkovych and Olga Kobylyanska)

Summary. The article examines the verb transposition of tense forms as a means of expressiveness in literary texts (based on the works of Bukovinian writers of the second half of the 19th – early 20th centuries, Yurii Fedkovych and Olga Kobylyanska).

Speech expression is a complex linguistic-stylistic category, the manifestation of which is the enhanced expressiveness of the message, and it is based on a whole complex of social, psychological and intralinguistic factors. Elements of the text with increased expressiveness serve the purposes of authorial communication: they activate the reader's attention, prevent the established level of communication from decreasing, contain an impulse for further perception of the text, and also allow the author to evoke a wide range of emotions

in the recipient, to achieve emotional effects that correspond to his intentions.

Grammatical transposition of tense forms is characteristic of colloquial speech. In the language of a work of art, the oral speech of the characters is processed by the author, so any elements of colloquialism acquire a certain weight, determined by the author's intentions. In such cases, they contain shades of expression and give the speech the character of "real", truthful, imitate colloquialism, which makes the reader a participant in artistic communication. When imitated, oral colloquial constructions in the language of a literary text become stylistically marked and have an impact on the reader.

The analysis of the functional transposition of verb tenses based on the works of Olga Kobylyanska and Yuriy Fedkovych proves the significant expressive potential of temporal transpositives and confirms that in the artistic description of the depicted reality, the role of the speaker-narrator is very important, because it is he who creatively "passes" the events described by him through his consciousness and uses those linguistic means that, in his opinion, will maximally reproduce his intention and will not leave the reader indifferent. In the narrative-narrative structure of the artistic text, linguistic richness and a creative approach to its use act as the only tool of an aesthetically designed narrative manner.

The author's retrospective view of events leads to the corresponding stylistic treatment of the temporal perspective. The phenomenon of undifferentiated use of tenses is a typological feature of the epic genre, which originates from the speech situation of spontaneous reflection of actions that occur in the presence of the observer-speaker.

Key words: grammatical category, temporality, tense form, grammatical transposition, expressiveness, imagery.